

Túmulos prehistóricos dos concellos de Neda, Fene, Mugardos e Ares (A Coruña)

GRUPO DE ARQUEOLOXÍA DA TERRA DE TRASANCOS*

Sumario

O estudo do fenómeno tumular dos concellos de Neda, Fene, Mugardos e Ares (A Coruña), e continuación dos traballos realizados no ano 1997-8 sobre os concellos da Ría de Ferrol. Ó igual que os traballos anteriores, informamos do entorno e emprazamento dos túmulos, reflectando cal é na actualidade a situación na que se encontran estes xacementos.

Abstract

The study of the phenomenon of tombs in the municipalities of Neda, Fene, Ares and Mugardos (A Coruña). This work is the continuation of the work done in 1997 and 1998 on the councils of Ferrol and Neda. With this study is completed the geographic scope of the municipalities of the Ría de Ferrol. As in previous works, we report the location of the tombs and also what is the situation in which, currently, are found these deposits.

I – INTRODUCCIÓN

O traballo que agora presentamos, sae á luz despois de que fora iniciado hai máis de dúas décadas, cando algúns dos membros da nosa Asociación axudaban a facer o traballo de campo da historia do concello de Narón¹ (entre os anos 1988 e 1991), que incluía na súa parte de prehistoria ó resto de concellos da Ría de Ferrol.

Pero este non era o primeiro, nin foi o último traballo; neses anos diversos autores fixaron as súas investigacións neste territorio, algo que xa foi reflectido nunha análise publicada pola nosa Asociación no ano 2000².

O que fixemos agora foi actualizar os datos obtidos daquela e, coa experiencia acumulada ó longo destes anos, mellorar a técnica de prospección, o que nos levou á localización de novos túmulos, en especial os dos concellos de Mugardos e Ares, territorio este no que ata a data non se tiña localizado ningún túmulo.

II - SITUACIÓN XEOGRÁFICA

A zona de estudo comprende catro pequenos concellos do leste (Neda e Fene) e sur da Ría de Ferrol (Mugardos e Ares), en total uns 82 km² que forman parte da área xeográfica coñecida como Golfo Ártabro.

* A Asociación Cultural «Grupo de Arqueoloxía da Terra de Trasancos» constituíuse en Ferrol en 1991, tendo por fins a investigación, inventariado, divulgación e preservación do patrimonio histórico-arqueolóxico.

¹ Pena Graña, A., «Narón, un concello con Historia de seu», concello de Narón, 1991, reeditado no 2010.

² Grupo de Arqueoloxía da Terra de Trasancos, «O «boom» arqueolóxico de finais do s. XX na bisbarra de Ferrol: análise comparativa», *Anuario Brigantino* 2000, nº 23, páxs. 21-38.

Esta zona sitúase baixo o dominio climático oceánico húmido, propio da costa setentrional galega, caracterizado por unha suavidade térmica que oscila entre os 13 e 15°, con precipitacións moderadas.

No aspecto litolóxico está composto maioritariamente por cuarzoxistos e, en menor medida por facies graníticas moi alteradas na zona oriental dos concellos de Neda e Fene (Coto de Ancos e Montes de Marraxón), e granodiorita tardía na zona occidental dos concellos de Mugardos e Ares (dende Montefaro ata a costa).

III-DISTRIBUCIÓN XEOGRÁFICA DOS TÚMULOS

Como ben sendo costume, para unha mellor comprensión do texto describiremos os túmulos atopados de N a S, por parroquias dentro de cada concello.

CONCELLO DE NEDA

O termo municipal ten 23,68 km² cunha orografía chea de suaves elevacións, que baixan graduadamente dende o monte das Louseiras (465 m de altitude), que é a máxima altura do concello, Montes de Marraxón (334 m) e Coto de Ancos (269 m) ata os ríos Belelle, Castro e Xuvia, compartimentando o terreo sen apenas chairas.

Na actualidade o concello está dividido en catro parroquias: San Pedro de Anca, San Andrés de Viladonelle, Santa María de Neda e San Nicolás de Neda, sendo esta última a parroquia onde se sitúa o núcleo urbano, e onde non localizamos ningún túmulo nin referencia.

San Pedro de Anca:

A parroquia está situada ó>NNL do concello, nela tan só localizamos os restos dunha mámoa no linde coa parroquia de Santa María de Narahío (concello de San Sadurniño). (fig.1)

1) Mámoa da Cortella (coordenadas UTM 573387 – 4816449, xeográficas 08° 05' 32,42" – 43° 29' 47,68"). Emprazamento (Emp.): Chaira. Altitude (Alt.): 228 m. Regato máis achegado a (Reg.): 300 m. Substrato xeolóxico (Subst.): Cuarzoxistos. Terreo dedicado a (Terr.): Arborado de repoboación. Medidas (Med.): 18 m N-S x 15,50 L-O x 0,60 de altura; burato de violación 3,50 m de Ø x 0,50 de profundidade. É posible que o burato sexa moderno, xa que del foi arrincado o cepo dunha árbore. Estado de conservación (Est.): Malo. A metade da mámoa que se conserva está bastante ben, sen embargo hai dous anos fíxose unha pista na divisoria dos concellos que se levou por diante a parte do túmulo que estaba dentro do concello de Neda.

San Andrés de Viladonelle:

É a parroquia situada ó L do concello, nela tan só localizamos un túmulo, situado na parte máis elevada do concello, nunha pequena portela de apenas 30 m. de ancho entre a Louseira Alta e a Louseira Baixa (fig.1).

2) Mámoa do Inglés ou Pena Uzal (coordenadas UTM 573122 – 4814410, xeográficas 08° 05' 45,20" – 43° 28' 41,70"). Emp.: Portela. Alt.: 421 m. Reg.: 115 m. Subst.: Cuarzoxistos. Terr.: Monte baixo. Med: 10 m de N-S x 11 L-O x 0,80 de alto; burato de violación 3,50 m N-S x 5 L-O x 0,50 de profundidade. Est.: Regular.

Convén aclarar que o túmulo, bautizámolo como Mámoa do Inglés durante o transcurso dun traballo de campo que desenrolamos os membros desta Asociación na década de 1990, ó preguntarlle a uns veciños da zona de Narahío sobre se coñecían algunha mámoa, nos respondéronnos que non sabían que era iso, e tras aclararlles que eran enterramentos

nos dixéronnos: «*Comentaron meus pais, hai uns 50 anos (seguramente referíanse a principios do século XX) que andaba un home buscando minerais pola Louseira, e era inglés, nunca máis se soubo del, e sei que morrera por aí. Ó mellor está aí enterrado*». Posteriormente, durante o traballo de prospección encargado pola Dirección Xeral de Patrimonio no ano 1995, foi inventariado polo arqueólogo Alfosín Soliño, quen trasladou o nome ó inventario da Xunta.

Este bautizo "inocente" serviu como un pretexto máis para un bautizo posterior, pero con máis transcendencia: o do camiño de peregrinación que vai dende Ferrol a Compostela, o Camiño Inglés. Polo tanto hai que dicir o nome do "inglés" foi inventado polos autores que agora escriben este artigo. O inglés en cuestión non era peregrino nin de lonxe, senón que se supón buscaba minerais. O túmulo é 3000 anos anterior a que existisen os camiños de peregrinación a Compostela. Ademais o túmulo non se ve, nin está nas proximidades do Camiño de peregrinación, senón a 6 km. de distancia en liña recta cara ó leste.

Postos a aclarar despropósitos sobre este túmulo, dicir que non é un dolmen, nin está no lugar de Chao de Aldea (Viladonelle), como poñen a maioría de artigos e noticias publicadas en internet.

Fig. 1.- Plano de situación dos túmulos de Cortella e Louseira (Neda)..

Santa María de Neda:

É a parroquia máis extensa e a que ocupa a zona central e O/SSO do concello, nela atopamos dous túmulos.

3) Mámoa de Gunturiz (coordenadas UTM 568242 – 4815310, xeográficas 08° 09'21,99" – 43° 29' 12,52"). Emp.: Ladeira. Alt.: 114 m. Reg.: 400 m. Subst.: Granito de dúas micas moi deformado. Terr.: Monte baixo. Med: 11 m de Ø x 0,40 de alto; burato de violación 3 m de Ø x 0,20 de profundidade. Est.: Regular, e en perigo xa que está situada nunha zona urbanizable. Na actualidade entre dúas casas. (fig.2)

Fig. 2.- Plano de situación do túmulo de Gunturiz (Neda).

Foto 1.- Mámoa de Marraxón (Neda).

4) Mámoa de Marraxón³ (coordenadas UTM 569950 – 4815644, xeográficas 08° 08'05,81" – 43° 29'22,78"). Emp.: Cume. Alt.: 334 m. Reg.: 400 m. Subst.: Granito de dúas micas moi deformado. Terr.: Monte baixo. Med: 9 m N-S x 12 L-O x 0,40 de alto; burato de violación 3 m de Ø x 0,20 de profundidade. Est.: Malo. A principios da década dos 90, situou enriba del o Instituto Geográfico Nacional (IGN) un vértice xeodésico, que rompeu o túmulo polo N; tamén está cortado ó L por un camiño (Foto1). No monte de Marraxón este é o único túmulo que localizamos no concello

de Neda, xa que a necrópole continúa ó longo do mesmo, pero xa pertencendo ó concello de Fene, onde foron localizados outros vintedous (figs. 3-4).

CONCELLO DE FENE

O termo municipal ten 27,24 km² cunha orografía igual que a do concello de Neda, con suaves elevacións, que gradualmente baixan dende o Monte de Marraxón (Coto do Rei 355 m., que é a máxima altitude do concello), na parte máis oriental do concello, cara ó mar. As parroquias occidentais son costeiras e fortemente poboadas o cal dificultou claramente a conservación dos túmulos.

Na actualidade o concello está dividido en sete parroquias: San Salvador de Fene, Santo Estevo de Perlío, Santa Marina de Sillobre, San Xurxo de Magalofes, Santiago de Barallobre, San Salvador de Maniños e Santa Olaia de Limodre. Nelas tan só localizamos túmulos nas de Sillobre e Barallobre.

Santa Marina de Sillobre:

É xunto coa de Magalofes a parroquia situada ó leste do concello. Nela localizamos a maior concentración de túmulos desta zona de estudo (22)⁴, que se espallan pola dorsal do monte de Marraxón que separa a ribeira do mar, ó O, co río Beelle, ó L. Tamén no linde coa parroquia de Magalofes atopamos unha referencia documental.

³ Opus cit, Pena Graña, A.; 1991 e 2010; Carneiro Rey, J.A e Serrano Otero, J. «Arqueoloxía e paisaxe, o arco Ártabro desde a prehistoria recente ata o medievo», *Cátedra, Revista eumesa de estudos*, Pontevedra 2000, nº 7. A maiores neste último traballo se nomea outro túmulo máis ó N do anterior que nos non localizamos.

⁴ De tódolos traballos que falan ou nomean os túmulos do concello de Fene, tan só podemos considerar os de Pena Graña, A, 1991 e 2010, Opus cit, que localiza 18 túmulos; e o de Carneiro Rey, J.A. e Serrano Otero, J, 2000, Opus cit, que localiza 17 túmulos (aínda que tan só hai unha diferenza dun túmulo entre ambos traballos, os túmulos nomeados non son os mesmos, a vulgar polos planos de situación que presentan os seus autores). A maiores existen outros traballos que falan dos túmulos de Marraxón, pero que non aportan nada e o que fan e copiarse entre sí ou copiar ós autores anteriores: Romero Masía, A. M^a e Pose Mesura, X.M., «Catalogación arqueolóxica da Ría de Ferrol», *Monografías urxentes do Museo*, Museo Arqueolóxico Provincial Concello de A Coruña, nº 2, 1985, en que tan só se describe unha mámoa (a nº 10 deste estudo) e se di que como referencia haberá entre 20/25 túmulos. Tamén no mesmo ano os alumnos de FP Electrónica do curso 1983/1984 do IFP de Barallobre en «Arqueoloxía

Monte de Marraxón/Coto do Rei: Esta é a zona NO do monte, que linda co concello de Neda. Nela localizamos seis túmulos (fig.3). 5) Marraxón/Coto do Rei-1 (coordenadas UTM 569937 – 4815321, xeográficas 08° 08'06,53" – 43° 29' 12,31"). Emp.: Chaira. Alt.: 323 m. Reg.: 400 m. Subst.: Granito de dúas micas moi deformado. Terr.: Monte baixo e arborado de repoboación. Med: 12 m N-S x 9 L-O x 0,30 de alto. Est.: Malo, está moi arrasado e só é posible a súa localización co monte limpo.

6) Marraxón/Coto do Rei-2 (coordenadas UTM 570034 – 4815072, xeográficas 08° 08'02,33" – 43° 29'04,21"). Emp.: Chaira. Alt.: 330 m. Reg.: 500 m. Subst.: Granito de dúas micas moi deformado. Terr.: Monte baixo. Med: 13 m N-S x 12 L-O x 0,30 de alto. Est.: Malo, está moi arrasado e só é posible a súa localización co monte limpo.

7) Marraxón/Coto do Rei-3 (coordenadas UTM 570121 – 4815033, xeográficas 08° 07'58,48" – 43° 29'02,92"). Emp.: Chaira.

Alt.: 335 m. Reg.: 500 m. Subst.: Granito de dúas micas moi deformado. Terr.: Monte baixo. Med: 18 m N-S x 13 L-O x 0,60 de alto. Est.: Malo, está cortado ó medio (dirección N-S) polo camiño que vai dende o Coto de Marraxón a Coto de Rei.

8) Marraxón/Coto do Rei-4 (coordenadas UTM 570249 – 4814725, xeográficas 08° 07'52,98" – 43° 28'52,89"). Emp.: Chaira. Alt.: 340 m. Reg.: 600 m. Subst.: Granito de dúas micas moi deformado. Terr.: Monte baixo e arborado de repoboación. Med: 17 m de Ø x 0,60 de alto; ten varios buratos o principal mide 5 m de Ø x 0,30 de profundidade. Est.: Regular

9) Marraxón/Coto do Rei-5 (coordenadas UTM 570223 – 4814684, xeográficas 08° 07'54,10" – 43° 28'51,57"). Emp.: Chaira. Alt.: 336 m. Reg.: 600 m. Subst.: Granito de dúas micas moi deformado. Terr.: Monte baixo e arborado de repoboación. Med: 13 m de Ø x 0,40 de alto. Est.: Regular, está moi alterado.

10) Coto do Rei (coordenadas UTM 570306 – 4814534, xeográficas 08° 07'50,47" – 43° 28'46,68"). Emp.: Cume. Alt.: 355 m. Reg.: 450 m. Subst.: Granito de dúas micas moi deformado. Terr.: Monte baixo. Med: 19 m de Ø e unha altura que oscila entre os 1,10 polo O ata os 0,80 polo L; burato de violación 6 m N-S x 6,50 L-O x 0,70 de profundidade. Est.: Regular, debido á forte violación e ás constantes agresións que sofre. Cabe salientarse que é un túmulo que se pode visualizar dende máis de 15 km. de distancia. Está situado nun

Fig. 3.- Plano de situación dos túmulos de Marraxón nos concellos de Neda e Fene.

prehistórica no concello de Fene», *Cardeno nº 2* do Servizo de normalización lingüística do concello de Fene, 1985, que aporta os mesmos datos que o anterior (entre 20/25 mámoas); e Rivera Rodríguez, M^a, «Restos Arqueolóxicos en la parroquia de Sillobre», *Ferrol Análisis*, nº 12, páxs. 40-49, 1998 e *Sillobre ven de antigo*, Comisión de Cultura, Xuventude, Ensino e Deportes do Concello de Fene, páxs. 11-14, 2000 onde a autora parte do traballo de Pena Graña, sen aportar nada novo.

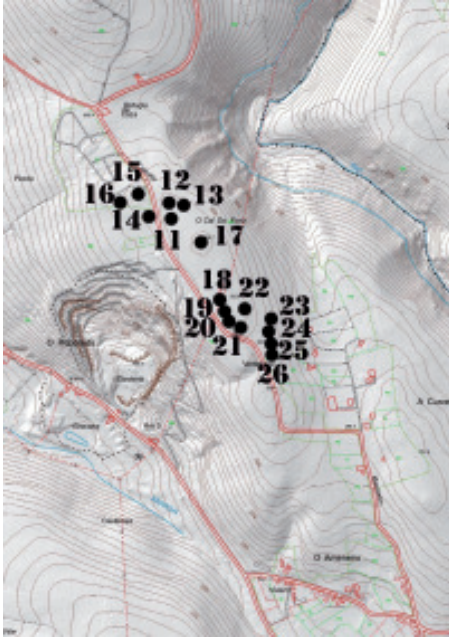

Fig. 4.- Plano de situación dos grupos de Cal do Foxo e Carreira (Marraxón - Fene).

enclave privilexiado, dende onde se divisa a maior parte do Golfo Ártabro, dende A Coruña ata Ferrol. É coñecido dende mediados do século XX. Foi publicado en 1985, inventariado na Dirección Xeral de Patrimonio en 1995, é protexido polo PXOM do concello de Fene dende 1998. A pesares desto, dende esta última data, o túmulo sigue a padecer constantes agresións sen que as administracións competentes fagan nada ó respecto. Primeiro colocouse a caseta dun repetidor, coa súa antena a menos de 15 m do túmulo e posteriormente foi chantado enriba mesmo do túmulo un panel explicativo, para que os «turistas» podan apreciar as fermosas vistas da Ría de Ferrol. Por suposto, sen facer nin a máis mínima mención a que están «pisoteando» o túmulo (fotos 2 e 6).

Monte de Marraxón/Cal do Foxo, é a zona central da dorsal, nela localizamos sete túmulos (fig.4).

11) Marraxón/Cal do Foxo-1 (coordenadas UTM 570528 – 4813952, xeográficas 08° 07'40,86"–43° 28'27,75") Emp.: Chaira. Alt.: 332 m. Reg.: 210 m. Subst.: Granito de dúas micas moi deformado. Terr.: Monte baixo. Med: 15 m. x 13 x 1 de altura; burato de violación 8 m N-S x 5 L-O x 0,90 de profundidade. Est.: Bo a pesar da forte violación.

12) Marraxón/Cal do Foxo-2 (coordenadas UTM 570525 – 4813980, xeográficas 08° 07'40,99"–43° 28'27,75"). Emp.: Chaira. Alt.: 332 m. Reg.: 210 m. Subst.: Granito de dúas micas moi deformado. Terr.: Monte baixo. Med: 12 m de Ø x 0,50 de alto; burato de violación 5 m de Ø x 0,40 de profundidade. Est.: Bo.

13) Marraxón/Cal do Foxo-3 (coordenadas UTM 570561 – 4813981, xeográficas 08° 07'39,38"–43° 28'28,67"). Emp.: Chaira. Alt.: 333 m. Reg.: 180 m. Subst.: Granito de dúas micas moi deformado. Terr.: Monte baixo. Med: 13 m N-S x 12 L-O x 0,60 de alto; burato de violación 3,5 m de Ø x 0,50 de profundidade. Est.: Regular.

14) Marraxón/Cal do Foxo-4 (coordenadas UTM 570476 – 4813972, xeográficas 08° 07'43,17"–43° 28'28,41"). Emp.: Chaira. Alt.: 327 m. Reg.: 270 m. Subst.: Granito de dúas micas moi deformado. Terr.: Arborado de repoboación. Med: 18 m N-S x 18 L-O e unha altura que oscila entre os 1,10 polo S e O ata os 0,50 m polo N; burato de violación 4 m de Ø x 0,20 de profundidade. Est.: Regular, está cortado ó N por un valo de pedras e polo L por unha estrada (foto 3).

15) Marraxón/Cal do Foxo-5 (coordenadas UTM 570451 – 4813944, xeográficas 08° 07'44,27"–43° 28'29,13"). Emp.: Ladeira. Alt.: 325 m. Reg.: 280 m. Subst.: Granito de dúas micas moi deformado. Terr.: Monte baixo. Med: 9 m N-S x 10,5 L-O x 0,40 de altura; burato de violación 3 m de Ø x 0,30 de profundidade. Est.: Malo. Está cruzado ó medio (dirección L-O) por un camiño. Este túmulo xunto co nº 6 deste grupo están dentro dunha finca que durante tempo foi utilizada como circuito de motocross e vertedoiro ilegal. Na actualidade os dous túmulos inda seguen tendo os restos deste vertedoiro.

Foto 2.- Mámoa do Coto do Rei (Fene) na que se poden apreciar as diferentes agresións sufridas ó longo do tempo.

Foto 3.- Mámoa de Cal do Foxo 4 (Fene).

16) Marraxón/Cal do Foxo-6 (coordenadas UTM 570426–4813989, xeográficas 08° 07'45,39" –43° 28'28,98"). Emp.: Ladeira. Alt.: 324 m. Reg.: 300 m. Subst.: Granito de dúas micas moi deformado. Terr.: Monte baixo. Med: 11 m N-S x 12 L-O x 0,70 de alto; burato de violación 4 m de Ø x 0,40 de profundidade. Est.: Malo, polos mesmos motivos expostos no túmulo anterior

17) Marraxón/Cal do Foxo-7 (coordenadas UTM 570606 – 4813893, xeográficas 08° 07'37,42" –43° 28'25,81"). Emp.: Cume. Alt.: 337 m. Reg.: 220 m. Subst.: Granito de dúas micas moi deformado. Terr.: Monte baixo. Med: 13 m N-S x 12 L-O x 0,60 de alto; burato de violación 3 m de Ø x 0,30 de profundidade. Est.: Bo. Pegado ó túmulo, na parte SO hai un pequeno afloramento granítico no que se poden ollar dúas cazoletas.

Marraxón/Carreira, é a zona con máis densidade de túmulos, e sitúase ó SL da dorsal, nela atopamos nove túmulos (fig.4), dos cales os números 5, 6, e 9 están arrasados.

18) Marraxón/Carreira-1 (coordenadas UTM 570652 – 4813756, xeográficas 08° 07'35,44" –43° 28'21,35"). Emp.: Chaira. Alt.: 333 m. Reg.: 315 m. Subst.: Granito de dúas micas moi deformado. Terr.: Monte baixo. Med: 18 N-S x 20 L-O x e unha altura que oscila entre os 1,00 polo Le S ata os 0,60 m polo N; burato de violación 3 m de Ø x 0,40 de profundidade. Est.: Bo (foto 4).

19) Marraxón/Carreira-2 (coordenadas UTM 570653 – 4815724, xeográficas 08° 07'35,41" –43° 28'20,31"). Emp.: Chaira. Alt.: 332 m. Reg.: 350 m. Subst.: Granito de dúas micas moi deformado. Terr.: Monte baixo. Med: 11 m de Ø x 0,40 de altura; burato de violación 2,50 m de Ø x 0,20 de profundidade. Est.: Regular.

20) Marraxón/Carreira-3 (coordenadas UTM 570671 – 4813698, xeográficas 08° 07'34,62" –43° 28'19,46"). Emp.: Ladeira. Alt.: 331 m. Reg.: 350 m. Subst.: Granito de dúas micas moi deformado. Terr.: Monte baixo. Med: 10 m N-S x 11 L-O x 0,40 de altura; burato de violación 2,50 m de Ø x 0,20 de profundidade. Est.: Regular.

21) Marraxón/Carreira-4 (coordenadas UTM 570681 – 48136894, xeográficas 08° 07'34,18" –43° 28'19,17"). Emp.: Ladeira. Alt.: 330 m. Reg.: 360 m. Subst.: Granito de dúas micas moi deformado. Terr.: Monte baixo. Med: 14,50 m N-S x 15 L-O e unha altura que oscila entre os 0,80 polo L e S ata os 0,40 polo O e N; burato de violación moi alterado de 4,50 m de Ø. Est.: Regular.

22) Marraxón/Carreira-5 (coordenadas UTM 570699 – 4813729, xeográficas 08° 07'33,36" –43° 28'20,46"). Emp.: Chaira. Alt.: 334 m. Reg.: 340 m. Subst.: Granito de dúas micas moi deformado. Terr.: Monte baixo. Med: 11 m de Ø x 0,20 de alto. Est.: Malo, está practicamente achaiado.

23) Marraxón/Carreira-6 (coordenadas UTM 570748 – 4813687, xeográficas 08° 07'31,20" –43° 28'19,08"). Emp.: Ladeira. Alt.: 327 m. Reg.: 340 m. Subst.: Granito de dúas micas moi deformado. Terr.: Monte baixo. Med: 11 m de Ø x 0,20 de alto. Est.: Malo, está practicamente achaiado.

24) Marraxón/Carreira-7 (coordenadas UTM 570747 – 481367, xeográficas 08° 07'31,25" –43° 28'18,76"). Emp.: Ladeira. Alt.: 326 m. Reg.: 355 m. Subst.: Granito de dúas micas moi deformado. Terr.: Monte baixo. Med: 13 m de Ø e unha altura que oscila entre 1,00 polo O ata os 0,40 polo N. Est.: Regular.

25) Marraxón/Carreira-8 (coordenadas UTM 570753 – 4813657, xeográficas 08° 07'30,99" –43° 28'18,11"). Emp.: Ladeira. Alt.: 324 m. Reg.: 390 m. Subst.: Granito de dúas micas moi deformado. Terr.: Monte baixo. Med: 14 m N-S x 15 L-O x 0,70 de altura; burato de violación 3,50 m de Ø x 0,40 de profundidade. Est.: Regular.

Foto 4.- Mámoa de Carreira 1 (Fene).

26) Marraxón/Carreira-9 (coordenadas UTM 570755 – 4813635, xeográficas 08° 07'30,91" – 43° 28' 17,39"). Emp.: Ladeira. Alt.: 323 m. Reg.: 410 m. Subst.: Granito de dúas micas moi deformado. Terr.: Monte baixo e arborado de repoboación. Med: 12 m de Ø x 0,30 de alto. Est.: Malo, está practicamente achaiado.

Nesta parroquia atopamos a referencia documental dun túmulo no seu linde coa parroquia con San Xurxo de Magalofes⁵: «.. a la fuente do Carballo, y al marco que esta en el coro de la Capilla de san Marco, y desde este **a la modia** del mismo nombre y de alli a la Picavella y a la pica parda». Hoxe en día aínda se conserva o topónimo de Coto das Modias, pero de momento o túmulo non foi localizado.

Santiago de Barallobre:

É unha parroquia situada na zona central do concello. É unha zona urbanizada, na que tan só localizamos un túmulo, tendo constancia da desaparición doutros dous (fig.5).

27) Vilar do Colo-2 (coordenadas UTM 570736 – 4811536, xeográficas 08° 10'30,69" – 43° 27' 10,69"). Emp.: Ladeira. Alt.: 187 m. Reg.: 500 m. Subst.: Cuarzoxistos. Terr.: Arborado de Repoboación. Med: 19 m N-S x 13 L-O x 1,20 de alto polo N e S. Est.: Regular, está cortado polo S e polo O.

⁵ Catastro del Marqués de la Ensenada, pregunta 3 do interrogatorio sobre a parroquia de Santa Marina de Sillobre, folios 3867v e 3868r e tamén sobre a parroquia de San Xurxo de Magalofes folio, 2332v.

28) O túmulo denominado Vilar do Colo-1, foi inventariado en 1995 co número GA15035005 por Alfosín Soliño e recollido no PXOM do concello de Fene en 1998, nas fincas catastrais números 269-270 (polígono 23), encontrábase a uns 150 m OSO do túmulo anterior. A pesares desta protección foi destruído durante a construción dunha nave industrial do Polígono Industrial de Vilar do Colo.

Aportamos os datos que figuran no inventario da Xunta e no PXOM do concello: (coordenadas UTM 566820 – 4811420, xeográficas 08° 10'27,00" – 43° 27'06,91"). Emp.: Chaira. Alt.: 186 m. Reg.: 650 m. Subst.: Cuarzoxistos. Terr.: Arborado de Repoboación. Med: 12 m N-S x 11 L-O x 0,50 de alto; burato do violación 3 m de Ø x 0,20 de profundidade. Est.: Bo. Hoxe en día, como acabamos de ver, está destruído na súa totalidade.

Outro túmulo que se encontraba nesta zona era o denominado Mámoa do Campo da Arca⁶, duns 28 m de Ø, foi destruído na década dos 80 para a construción do Cemiterio Municipal de Fene.

Tamén localizamos no Catastro del Marqués de la Ensenada⁷ unha referencia documental na parroquia de Santa Olaia de Limodre «... *al Marco que se halla en el Coro de la Hermita de San Lorenzo, desde este a las **mamoas do Prismo**, y desde este a la fuente ciega*». No obstante este topónimo coincide co Castro de Prismos, polo que creemos que como ocorre noutras ocasións confúndense as murallas do castro con mámoas.

CONCELLOS DE MUGARDOS E ARES

Trátase dos dous concellos situados ó S da Ría de Ferrol. Tratarémolos en conxunto xa que dos cinco túmulos localizados, todos menos un, a xulgar pola documentación consultada, serviron antano de linde entre os dous concellos.

O termo municipal de Mugardos con 12,77 km² e o de Ares con 18,20 km² teñen unha orografía moi similar cunha dorsal que serve de linde entre os concellos de L-O e que non supera os 100 m de altitude (agás nos extremos oriental –Topueira, 122m- e occidental – Montefaro 266 m-) baixando gradualmente cara á costa.

Esta orografía meramente costeira e con forte presenza poboacional fixeron que apenas se conservasen os túmulos.

O Termo municipal de Mugardos, está composto na actualidade por catro parroquias: San Xoán de Piñeiro, Santiago de Franza, San Vicente de Mehá e San Xiao de Mugardos; mentres que o concello de Ares, está composto por tres parroquias: San Pedro de Cervás, San Xosé de Ares e San Vicente de Caamouco.

San Xoán de Piñeiro e Santiago de Franza:

Trátanse das parroquias máis orientais do concello de Mugardos, en nelas localizamos un túmulo (fig.5) recollido no Interrogatorio do Catastro do Marqués de la Ensenada⁸ de ámbalas dúas parroquias: «...*circulando al Poniente confina con el soto nominado de*

⁶ Opus Cit, Romero Masía, A.M^a e Pose Mesura, X.M., 1985 e no mesmo ano os alumnos de IFP de Barallobre.

⁷ Catastro del Marqués de la Ensenada, pregunta 3 do interrogatorio sobre a parroquia de Santa Olaia de Limodre, folio 2197v.

⁸ Catastro del Marqués de la Ensenada, pregunta 3 do interrogatorio sobre a parroquia de Santiago de Franza, folios 1746 –r e 1747-v; e no da parroquia de San Xoán de Piñeiro, folio 3177-v, na que denomina como «*medoña*».

*Juana, y bolteando acia el S. limita conl a **Modoña de dñ. Nicolás Piñeiro**, desde ésta vá siguiendo al Marco de piedra de grano establecido Junto a la Capilla su adboacion de nuestra señora de Lodairo...»⁹.*

Fig 5.- Plano de situación dos túmulos de Vilar do Colo (Fene) e Monte do Pazo (Mugardos).

29) Monte do Pazo/Modoña de Dn. Nicolás Piñeiro (coordenadas UTM 563806 – 4810678, xeográficas 08° 12'41,41"–43°26'43,80"). Emp.: Chaira. Alt.: 85 m. Reg.: 300 m.

Subst.: Cuarzoxistos. Terr.: Arborado de Repoboación. Med: 28 m N-S x 21 L-O x 1,50 de alto. Est.: Bo, a pesar de estar cortada ó L por un camiño. Creemos que se trata *damodoña* nomeada no Catastro del Marqués de la Ensenada, aínda que hoxe en día está 110 m ó O do actual linde das parroquias.

San Xiao de Mugardos e San Xosé de Ares:

Foron localizados catro túmulos todos eles no linde entre os dous concellos (fig.6). Dous deles encontrámoslos referenciados nun preito con data do 16/01/1625¹⁰ pola xurisdición do mar entre o Conde de Lemos e Mosteiro de Santa Catalina de Montefaro:

...nel pleito con el menistro y convento de Santa catalina de Monte Faro San Jurxo su procurador sobre la juridicion de la mar de la rria del Eferrol digo que para que mas claramente conste a V.ss en como toda dha rria y puerto lo que toca a la mar hestando dentro del agua hes jurdicion cibil y criminal de la dha villa ques del señor conde de Lemos...

Nel apórtanse como probas as confirmacións duns apeos do coto de Mugardos con data do 03/11/1611 e de 29/12/1624¹¹ nos que se di:

...la hestada do ynfante que es una piedra seixo blanco y grande parte del sobre terra que sse dexa bien de ber hen donde dizen se parten las tres jurdiciones de mugardos y del conde y de besoucos que hesta al leste de la dha fuente da bulla que todas hestas senales moxones y terminos confinan con tierra he jurdicion del conde lemos luego Prosiguiendo

⁹ Carneiro Rey, J.A. e Rodríguez Vázquez, M.A.; *Historia de Mugardos*, Concellería de Cultura do Concello de Mugardos, 2004, pág. 4, que nomean a existencia do túmulo sen localizado; Careiro Rey, J.A., «Fontes para o estudo da toponimia en Mugardos», *Cátedra, Revista eumesa de estudos*, Ponteume 2004, nº 11, páxs. 169-207.

¹⁰ Queremos expresar o noso agradecemento a D. José López Hermida (presidente da Asociación Cultural Columba) que nos entregou unha transcripción do preito, grazas ó cal foron localizadas as mámoas. Descoñece o paradeiro do orixinal, xa que a transcripción fóralle entregada polo difunto D. Angel Felpeto.

¹¹ Opus Cit. Carneiro Rey, J.A. e Rodríguez Vázquez, M.A., *Hist. de Mugardos* 2004; Opus Cit. Carneiro Rey, J.A., «Fontes para o estudo da toponimia... » 2004, que ó igual que no anterior citan o documento e a existencia dos túmulos sen nomealos nin localizalos.

*en la dha vesita de terminos binieron a la **mamao q se dice do juycio ensinia que hes un alto de tierra** questa derecho al sur de la dha hestada do ynñante y de alli vinieron **a la mamao do marañon questa al sudeste que es un alto de tierra como la de arriba** luego binieron a un marco ques de lousa q tambien se dize de maranon questa al sudeste dela mamao darriba...*

As dúas mámoas anteriormente mencionadas foron localizadas e a maiores, próximas a elas outras dúas. Se ben todas elas se encontran hoxe en día, administrativamente no concello de Ares, ningunha delas está apartada máis de 70 m do linde actual entre os concellos de Ares e Mugardos.

30) Mámoa da Seaña (coordenadas UTM 561053 – 4810729, xeográficas 08° 14'43,85" – 43° 26'46,28"). Emp.: Ladeira. Alt.: 66 m. Reg.: 500 m. Subst.: Cuarzoxistos. Terr.: Arborado de Repoboación e monte baixo. Med: 18,50 m N-S x 19 L-O x 0,50 de alto. Est.: Bo, é o túmero que se encontra máis afastado do linde actual dos concellos.

31) Mámoa do Muiño do Vento/*Mámoa do Juycio ensinia* (coordenadas UTM 560738 – 4810726, xeográficas 08° 14'57,80" – 43° 26'46,28"). Emp.: Chaira. Alt.: 79 m. Reg.: 650 m. Subst.: Cuarzoxistos. Terr.: Arborado de Repoboación. Med: 24,50 m N-S x 24 L-O x 0,80 de alto; burato de violación 5 m de Ø x 0,30 de profundidade. Est.: Bo, esta é a mámoa que identificamos como a *Mámoa do Juycio ensinia*. Na actualidade está preto do camiño que serve de linde entre os dous concellos, de feito o camiño fai un xiro e bordea a mámoa para non pasarlle por enriba (foto 5).

32) Mámoa do Maraño-1 (coordenadas UTM 560142 – 4810520, xeográficas 08° 15'24,46" – 43° 26'39,77"). Emp.: Chaira. Alt.: 79 m. Reg.: 550 m. Subst.: Cuarzoxistos. Terr.: Arborado de Repoboación. Med: 19 m N-S x 18 L-O x 0,50 de alto; burato de violación 6 m N-S x 5 L-O x 0,30 de profundidade. Est.: Regular, está bastante achaiada. Este é o túmero que identificamos como *Mámoa do Maraño*, xa que correspóndese co seguinte marco do preito. Está apartado 30 m do camiño do Maraño, que é o actual linde entre concellos.

33) Mámoa do Maraño-2 (coordenadas UTM 560059 – 4810481, xeográficas 08° 15'28,17" – 43° 26'38,53"). Emp.: Cume. Alt.: 80 m. Reg.: 500 m. Subst.: Cuarzoxistos. Terr.: Arborado de Repoboación. Med: 16,80 m N-S x 20 L-O x 0,50 de alto; burato de violación 5 m de Ø x 0,20 de profundidade. Est.: Regular, está bastante achaiada. Ó igual que a anterior tamén se encontra a preto do camiño do Maraño, a 24 m., aínda que creemos que é o anterior o que se menciona no apeo do século XVII.

CONSIDERACIÓNS ARQUEOLÓXICAS

Durante este traballo foron localizados 32 túmulos, o que hai que sumarlle o túmero de Vilar de Colo-1 (n° 28) destruído polo Polígono do mesmo nome, que incluiremos nestas consideracións, xa que temos todos os datos necesarios para verificar que realmente se situaba neste emprazamento. Ademais temos referencias bibliográficas doutros dous, un deles, o de Campo de Arca destruído.

Temos a certeza de que habería moitos máis, xa que amplas zonas dos concellos están fortemente urbanizadas e outras moitas non foron prospectadas.

Dende o punto de vista xeográfico: o emprazamento maioritario destes xacementos tende a situarse nas zonas chairas (46 % - 15 túmulos) seguidos polos emprazamentos en ladeira (39% - 13 túmulos), e por último os 5 situados en cume (15%).

Fig 6.- Plano de situación dos túmulos do linde dos concellos de Mugardos e Ares.

En canto á altitude, os datos que nos aporta esta análise non son fiables, xa que a maioría (70% - 23 túmulos) se encontran nas cotas de 320 a 355 m, pero estes túmulos correspóndense integramente coa zona do Monte Marraxón. O resto dos túmulos en zonas altas son: tres deles (9%) nas cotas de 186 e 228 m; un na cota de 114 e un túmulo na cota dos 421 m, que se corresponden coa Pena Louseira, no linde dos concellos de Neda e San Sadurniño. Destacan polo inusual os localizados en zonas baixas (5 túmulos – 15%, nas cotas entre 66 a 85 m, que tamén corresponden a unha zona concreta: os concellos de Mugardos e Ares). Con total seguridade esta proporción sería maior si se tiveran conservados os túmulos de chaira, pero estas soen ser zonas moi traballadas pola man do home.

En referencia á relación dos túmulos cos cursos de auga, vemos que a maioría están bastantes separados deles, que son os situados na dorsal do monte Marraxón. Entre 600 a 700 m hai 5 túmulos (15%); entre 400 a 500 m, 10 (30%); entre os 300 a 400 m, 11 (33%); entre 200 a 300 m, 5 (15%) e a tan só unha distancia inferior ós 200 m, dous túmulos (7%).

Foto 5.- Mámoa de Muiño do Vento(Mugardos).
Foto: José M. Salgado.

Ó respecto do substrato xeolóxico sobre o que se asentan os túmulos, encontramos tan só 9 túmulos (27%), en terreo de cuarzoaxistos, que se corresponden coa zona do N do concello de Neda, e coa parte central dos concellos de Fene, Ares e Mugar dos. Mentres que en terreo de granito de dúas micras moi deformado encontraríamos a maioría (73% - 24 túmulos); terreo este que se corresponden coa zona oriental dos concellos de Neda e Fene.

En canto ás consideracións propias destes xacementos podemos dicir que a maioría dos túmulos: un 55% (18 túmulos) miden como mínimo nun dos seus eixos entre 9 a 13 m, todos eles na zona de Monte Marraxón. É unha medida bastante pequena en relación co resto dos túmulos que levamos localizado nos concellos limítrofes. Con medidas de entre 14 e 18 m (24% - 8 túmulos); entre 19 e 25 m (18% - 6 túmulos) e un de 28 m (o nº 29), que é o que serve de linde entre as parroquias de Franza e Piñeiro (Mugar dos).

En canto á altura, nestes momentos a maioría deles (49% - 16 túmulos) están bastante achaiados e non conservan unha altura superior ós 0,50 m; mentres que 11 (33%) conservan unha altura de entre 0,60 a 1 m, es que tan só 6 (18%) conservan unha altura superior a 1 metro; sendo o máis alto de 1,50 m (tamén o nº 29).

Á vista destes datos, pódese dicir que a pesares da proximidade entre as zonas, hai unha diferenza salientable nas medidas dos túmulos sendo máis pequenos os localizados nas partes máis elevadas (entre as cotas 325 a 421 m; Monte Marraxón – Pena Louseiras) onde dos 24 túmulos localizados, tan só dous pasan de 18 m nalgún dos seus eixos, mentres que os máis grandes son os das zonas máis baixas (entre as cotas 66 a 85 m; concellos de Mugar dos e Ares), onde todos eles presentan unhas medidas entre os 19 a 28 m nalgún dos seus eixos.

*Foto 6.- Mámooa do Coto do Rei (Fene), situada nun lugar privilexiado sobre a ría de Ferrol.
Foto: José M. Salgado.*